

A nyelvjárások helye és szerepe az iskolai oktatásban

Ha az iskolai oktatáson már túllévők vagy a még tanulóveikben járó nemzedékek magyaróráikra gondolnak, közülük bizonyára nem kevesen vannak olyanok, akik egybehangzóan állítják, hogy az irodalmi órákkal szemben a magyar nyelvtan tanítása háttérben volt és van napjainkban is. Ez a jelenség nemcsak Magyarországon tapasztalható, hanem – sajnálatos módon – még a szomszédos országok magyar tannyelvű iskoláiban is előfordul. Némelyik szlovákiai magyar iskolában legalábbis van rá példa, hiszen pozsonyi tanítványaim közül többen is hasonló tapasztalatokat szereztek általános és/vagy középiskolai tanulmányaik során.

Kétségtelen az a tény, hogy bármelyik diák kitűnően érettségizhet például anélkül, hogy az egyes magyar nyelvjárásokat csupáncsak föl tudná sorolni, nem is szólva arról, hogy esetleg egy-két nyelvjárási jelenséget vagy például néhány tájszót is meg tudna nevezni, hiszen még a tanterv szerint is legfőlőbb egy vagy két óra jut erre a tárgykörre. Ha az ideális esetet vesszük tekintetbe, vagyis azt, hogy a magyartanár a nyelvtani-nyelvészeti ismeretek tanítására is kellő figyelmet fordít, még akkor sem igen tudhat sokkal többet egy érettségiző nyelvjárásainkról, mint amennyit általában a magyar lakosság túlnyomó többsége vall róluk: a nyelvjárás olyan nyelvváltozat, amely eltér a köznyelvi normától, nem szép, többnyire a műveletlenség jele, ezért kerülni kell a használatát. Sokan úgy vélik, hogy a tájszólásban beszélők általában műveletlenek, nyelvhasználatuk vidékiek, majdhogynem parlagi, ezért a nyelvjárásias megnyilatkozásoknak legfőlőbb a szépirodalmi alkotásokban van helyük. A közvélemény többnyire lenézően tekint a nyelvjárásokra és mindazokra, akiknek beszédére (a hangtani sajátosságoktól a szóhasználaton át a különböző hanglejtésformáig) kisebb-nagyobb fokú nyelvjárásiaság jellemző. Nagyrészt ilyen szemlélettel hagyja el a középiskolát az érettségizők többsége.

Az előzőekben fölvázolt helyzetet tekintve, joggal vetődhet föl a kérdés: vajon mit tehet a magyartanár annak érdekében, hogy diákjainak szemléletmódja, fölfogása a nyelvjárásokról és a nyelvjárásias beszédről másképpen alakuljon, jó irányban változzék meg. A tantervben meghatározott egy-két óra természetesen nagyon kevés ahhoz, hogy a magyar nyelvjárások sajátosságairól a tanulók viszonylag részletes ismereteket szerezzenek. A nyelvjárásokról alkotott átfogó kép kialakításához viszont jó lehetőséget kínál minden irodalomóra, amelyen olyan szépirodalmi művek elemzésére nyílik alkalom, melyekben különböző tájnyelvi elemek fordulnak elő. Ezek közül a köznyelvtől hangalakjukban eltérő alaki tájszók (pl. foló 'folyó', góla 'golya'; innep, izen; kendör, szögény stb.) nem szorulnak magyarázatra, ezeknek jelentése érthető, világos a tanulók számára; a jelentésbeli és a valódi tájszók értelmezésére viszont szükség van, mivel a tanári magyarázat, a pontos jelentésmegadás nélkül a diákok nem értik, olykor nem is érthetik meg igazán a szóban forgó irodalmi alkotást, s így az értelmi és érzelmi szempontból egyaránt hatástalan marad. Ez különösen az olyan szépirodalmi művekkel kapcsolatban elengedhetetlenül szükséges, amelyekben archaikus nyelvi for-

mák fordulnak elő, vagy amelyek témájuknál fogva az egykori paraszti világra, a falusi életre vonatkoznak.

Mínthogy a magyar irodalom kezdeteitől napjainkig sok szállal kapcsolódott a vidékhez, a parasztság társadalmához – ez a folyamat a gazdasági-társadalmi változások következtében leginkább az utóbbi évtizedekben torpant meg, vett más irányt –, ezért viszonylag könnyen talál(hat)unk olyan szépirodalmi műveket, melyekben a vidéki élet, a falusi környezet ábrázolása, földézése kapcsán különféle nyelvjárásai sajátságok is fölbukkannak. A bőség zavarával küzd az, aki irodalmunk gazdag tárházából igyekszik a tájnyelvi elemekre szemléltető anyagot keresni.

Nagy nyelv művésznünk, a színmagyar vidékről származó *Arany János* egész pályafutására, életművére jellemző például, hogy szülőföldjének, Nagyszalontának és környékének népnyelvével való kapcsolata sohasem szűnt meg. Az általános iskola hatodik osztályának törzsanyagához tartozó *Toldi* című műve például valóságos kincsestára a tájszóknek, népnyelvi fordulatoknak. *Pásztor Emil Toldi-szótár* – vagy alcíme szerint: *Arany János Toldijának szókészlete* – című munkájában sok szemléletes és sajátos hangulatú népi kifejezés és fordulat mellett például a következő valódi tájszók is föllelhetők: átalveto 'kettős tarisznya vagy közepén átkötött zsák, amelyet úgy hordoznak, hogy egyik fele elöl, a másik hátul lóg, vagy a ló hátán átvetik'; csoroszlya 'az ekevas elé függőlegesen erősített éles vas, amely szántáskor a földet felhasítja'; deszkabástya 'deszka- vagy léckerítés' stb. Témája miatt korántsem véletlen, hogy a nosztalgikus hangvételi, a városból a faluba való visszavágyódást kifejező *Vásárban* című Arany-vers több tájszót is tartalmaz, melyeket a tanárnak szintén értelmeznie kell. Ilyenek például: a boglya 'szálas takarmányféléből, szénából rakott, kupola alakú rakás'; marmot hajt 'aratáskor a kaszást követve a gabonát sarlóval fölszedi és kévébe rakja'; a takarás 'a széna gyűjtése a réten.

A magyar prózairodalom is – *Dugonics András*tól *Móricz Zsigmond*on át *Sánta Ferencig* – számtalan példát mutat a különféle nyelvjárásai jelenségekre és azok felhasználásának különböző módszereire. Hogy melyik nyelvjárás területét sajátosságai kerülnek be egy-egy irodalmi műbe, abban természetesen meghatározó szerepet játszik az író szülőhelye, gyermekkorának színtere, s ezenkívül nyilvánvalóan az is, hogy miképpen alakul(t) életpályája, alkotói útja. A prózaírók közül például *Mikszáth Kálmán* egész életművére jellemző, hogy elsősorban a palóc nyelvjárás volt rá hatással, s régényeiben, novelláiban – kellő mértékkel – ennek a tájszólásnak a különféle sajátságait, tájnyelvi elemeit használta föl. Így például *Lapaj, a híres dudás* című novellájában a következő tájszókat találjuk: guliba 'kunyó'; kezés 'az emberhez szokott, szelíd állat'; laz 'erdei tisztás'; farkocs 'hajfonat'.

Végül a 20. századi irodalmunkból is említek egy példát, mégpedig *Simon István* költészetéből, amelynek a lírai realizmus, a népiesség az egyik legfőbb jellemzője. A *must énekel* című versében például a következő lexémák igényelnek magyarázatot: rag 'a háztető léceit tartó, egymással összekapcsolt, összeerősített gerendák egyike; szalufa'; törköly 'a szőlő kiperéselése után visszamaradt szilárd részek tömege'; zsúp 'kézzel kicsépelet, tetőfedésre használt rozsszalma'.

A példák számát tovább szaporíthatnám, ez azonban szükségtelen, hiszen talán az előzőekben felsorolt tájszókkal is igazolni tudtam, hogy a tanulók nyelvjárásai ismereteit az irodalomórán is lehet bővíteni, gazdagítani, másrészt remélhetőleg az is nyilvánvalóvá vált, hogy a jelentésbeli és valódi tájszók esetén a pontos szövegértés miatt föltétlenül szükség van a tanári szómagyarázatokra.

Nem kevésbé fontos feladata a magyartanárnak az, hogy a nyelvjárásokkal, a tájnyelvi jelenségek megítélésével, a nyelvjárásias beszéddel és beszélőkkel kapcsolatban is jó irányba alakítsa diákjainak véleményét, szemléletmódját. A tanulók szemléletének formálásában föltétlenül szerepet játszanak például a költői, írói megnyilatkozások, vallomások, amelyek a szűkebb pátriához való ragaszkodást nyelvi-nyelvjárásai szempontból

fejezik ki. *Csák Gyula*, aki a Püspökladány melletti Bánffy-pusztán nevelkedett, a következőképpen idézi föl gyermekkori nyelvi emlékeit: „Édeni állapotú kisgyermek koromban gyönyörűség volt nekem ez a beszéd, s el sem tudtam képzelni, hogy szülőmet más-ként is nevezhetném, mint idésanyám. A ló lú volt, a jó: jaou, a pénz: píz, a felhő: félleg, a kosár: kasita, a kukorica: tengiri, a csizma: csizsma, a kabát: kisujjas, a tarisznya: szērédás, a burgonya: kolompír, s a legtöbbet hallott szó: a föld – főd.” (1) *Zalabai Zsigmond*, szlovákiai magyar szerző, aki szülőfalujának, Ipolypásztónak a történetéről, néphagyományairól, szokásairól és tájnyelvről két monográfiát is készített, az anyanyelvjárásából közzétett tájszójegyzéke elé a következő szép gondolatokat fűzte: „Szemelgesünk abból a cifra tarisznyából is, amelybe édesanya-nyelvem gyöngyszemeit: a tájszavakat gyűjtögetem, boldog izgalommal kapva papír s cerza után, ha egyikük-másikuk elém perdül egy-egy pásztói szájról. Egy részüket még az anyatejjel szívtam magamba, a köznyelv normája azonban szókészletem peremére szorította őket, már-már a feledés homályába, úgy nézek hát rájuk, mint rég nem látott ismerősre az ember, nem tudván betelni az újratalálkozás örömeivel, amelybe vegyül némi ragyogvány a gyermekkor rég elhagyott édenéből is.” (2)

Nagyon gyakori, hogy sokan – diákok és idősebbek egyaránt – nem is tudják nyelvhasználatuk több sajátosságáról, hogy azok valójában tájnyelvi elemek, népies fordulatok. Ennek fölismeréséhez, tudatosulásához némi iskolázottság, nyelvi-nyelvészeti föl-készültség szükséges, de a szülőföldtől való térbeli eltávolodás és bizonyos időbeli távlat is segítheti a tájnyelvi jelenségek tudatosabb használatát és időnkénti felszínre kerülését, amelyről *Duba Gyula* így vallott: „A nyelvi emlékek olyanok, mint a bűvópatak csörgedező ágai a föld mélyében, sokáig jeltelenül meglapulnak a tudatunk mélyén, elrejtőznek a világ elől, önmagunk elől is, majd egy véletlen gondolatársítás révén feltörnek a tudatalattiból, pillanatig sziporkázva tündökölnek, aztán újra elenyésznek. Rég elfelejtett szavak születnek így újjá, tiszavirág-életűvé, egy pillanatra elgondolkoztatnak, megmosolyogjuk őket, és újra elfelejtjük. Gyerekkorunk jelzései ezek, nincs már rájuk szükségünk, legalábbis gyakorlatilag nincs, mert jóformán használhatatlanok, de a szívünket felmelegítik és a lelkiünkben derűt keltenek.” (3)

Általános és középiskolai tanári munkámra visszaemlékezve is bátran állíthatom, hogy az irodalmi művek elemzésekor gyakran adódik lehetőség arra, hogy egy-egy verssor föl-idézésével vagy valamely prózai alkotás egy-egy részletének bemutatásával a nyelvjárási jelenségek, népies kifejezések stilisztikai értékét, környezetföldidéző szerepét érzékeltesstük, ahogy ez például *Juhász Gyula Szögedi interieur* című költeményében megmutatkozik:

„Pirosló abrosz, friss szalonna,
Búbos kemence, jó meleg,
Pár kurta rőf a szoba hossza,
Meggérnek a jó emberek.
Nagy ágy fölött a házi áldás,
Arany rámban a király,
Künn kora tavasz szele lármáz,
Benn enyhe, renyhe félhomály.”

A tájnyelvi elemek felhasználása jó eszköz a paraszti környezet, a valóság ábrázolására. Arra azonban törekednie kell az írónak, hogy a tájszók használatát ne vigye túlzásba, hogy az kellő mértékű legyen, miként azt *Tamási Aron Ábel a rengetegben* című regényének a következő részlete is mutatja:

„Nem hozott apám egyebet, csak az üres borztarisnyát a nyakában s jobb kezében azt a nagyfejű botot, amelyikkel örökké jární szokott volt s amelyik hosszúságban nemcsak verte őt, hanem még szagot is árasztott, minth zsírtermő fáról vágta volna. Nem szólott apám semmit, hanem a tarisnyát felakasztotta a szegre, a nagy dögverő botot pedig oda-

támaszta az ajtó mögé. Egyazon ültömben én is tovább dolgoztam, hadd lássa igyekezetemet s legyen jókedvvel, ha már hazajött.

– Hát van-é sok bükk-makk az erdőn? – kérdeztem.

– Ott van elég – felelte.

– Hát disznó hozzá?

– Azok mind itthon laknak a faluban – mondta apám, s odaállott mellém, és álltából nézni kezdte, hogy miképpen fejtem a törökbúzáat. Láttam, hogy nincs valami erős jókedvében, s ezért még ügyesebben kezdtem egy nagy csövön jártatni a kezemet, de feltettem magamban, hogy biza én sem szökdösöm az örömtől, hanem tartom magam, ahogy az egy munkásemberhez talál.”

Hogy a nyelvjárásokban tudományos szempontból milyen sok érték, mennyi archaizmus őrződött meg, arra már a múlt században sokan fölfigyeltek Európa-szerte és nálunk, Magyarországon is. A múlt század végén nyelvészeink közül többen is úgy tekintettek a nyelvjárásokra, mint élő nyelvemlékekre. Bár a köznyelvi hatás sohasem volt olyan nagymértékű, mint az utóbbi évtizedekben, még napjainkban is viszonylag sok archaizmus él tájszólásainkban, mégpedig különösen a peremvidékeken és az idegen nyelvi környezetben található külső nyelvjárásszigeteken. Ezekről a nyelvjárásokban meglévő archaikus elemekről az olyan osztályokban, melyekben többségben vannak a jó képességű, érdeklődő tanulók, mindenképpen érdemes és hasznos a tanárnak időnként (leginkább a tananyaghoz kapcsolódóan) szót ejtenie. A nagyszámú megőrzött régiség közül csupán egyet-kettőt említek. A magánhangzó-jelenségek közül például az illabiális (ajakkerekítés nélküli) *á* még ma is gyakori a palóc nyelvjárástípusban, de föltűnik a szomorú sorsú szlavóniai nyelvjárásszigeten, a csángó egyes részlegeiben, a Maros forrásvidékén és szórványosan, mégpedig főképpen az *á* előtti hangtani helyzetben (pl. *ápám*, *kápál*) a Csallóközben, sőt még Szenc környékén is. – Az ősmagyarban és az ómagyar kor elején gyakori bilabiális *w*-re például a mezőségi népnyelv egy-két településén még ma is akad adat, a mássalhangzó-fonémák közül az *ly*, bár kétségtelenül erősen visszaszorulóban van, a középső palócban még napjainkban is előfordul.

Archaizmusok az alaktani és a mondtani jelenségek körében is vannak. Így például – mint *Márton Gyula* írja – „a moldvai csángóban egészen ritkán előfordul a várand, kérend egyszerű igealak a jövő idejű történés kifejezésére. Pl. Ha nem értendi, mekhálgassa. Ez azonos a magyar nyelvből már kivезett, de a Halotti beszédben még előforduló emdül igealakkal.” (4) Megőrzött régiségeket a nyelvjárások szókészletében is találunk. Ilyen például a több nyelvjárásban még ma is meglévő *aszu* ’száraz’ (pl. *aszu ág*); *eme* ’koca’; *gyakor* ’sűrű’ (pl. *gyakorszita*); *kendező* ’törülköző’; *sér* ’fáj’; *mony* ’tojás’ stb. Jó módszernek tartom, ha a tanár alkalmat teremt arra, hogy a különböző nyelvjárási jelenségek illusztrálására és jobb megértésére a diákok magnetofonfölvételeket hallgatnak meg az órán, s ezeket – természetesen tanári irányítással – legalább röviden elemzik is. Az már igazán ideális helyzet – remélhetőleg azért nem példa nélküli –, hogy a tanulók egy része (például szakköri foglalkozás keretében) maga készít olyan nyelvjárási szövegfölvételeket, amelyek néprajzi és nyelvészeti tekintetben is értékesek. Ilyen céllal tevékenykedő szakkör azonban – gondolom – alig-alig van; jó, ha száz iskola közül egyben-kettőben működik. Sokkal inkább jellemző az, hogy a diákok a nyelvjárásokról kevés ismeretet szereznek az iskolában, s ha időnként mégis szó esik róluk, akkor nemegyszer kerülendő, lenézett nyelvhasználati formaként említik őket.

Régóta foglalkoztat az a kérdés, hogy vajon miben gyökerezik a nyelvjárások és a nyelvjárásias beszéd lekicsinylése, megvetése, amelyre már az előzőekben is utaltam, és vajon mióta jellemző ez a felfogásmód nálunk. A válasz egyáltalán nem könnyű erre, de talán nem tévedek, ha elterjedésének kezdetét a múlt század elejére teszem, és elsősorban két okkal, egy irodalomtörténeti, irodalomszemléleti és egy tudománytörténeti tényezővel hozom összefüggésbe.

A nyelvjárások iránti érdeklődést – a reneszánsz és a reformáció után – fokozott mértékben Magyarországon is az irodalmi népiesség és a felvilágosodás, valamint a nyelvújítás mozgalma váltotta ki. A 18. század derekán *Faludi Ferenc* például különféle tájnyelvi elemeket (tájszókát, népi kifejezéseket, szólásokat) gyűjtött, mégpedig azzal a céllal, hogy műveiben felhasználja őket. S szerencsére már a nyelvújítók közül néhányan azt vallották, hogy az irodalmi nyelvet tájszavakkal is lehet és kell gazdagítani. Közéjük tartozott például *Baróti Szabó Dávid*, aki – szerintem a nyelvújítás egyik legjobb módszereként – azt szorgalmazta, hogy nyelvünket a nyelvjárásokból és a régi magyar nyelvből kell bővíteni, megújítani. A *Kisded szótár* és *A magyarság virági* című munkáiban – sok tájszót közzétéve – szép példát is mutatott erre. Nyelvgazdagító, nyelvújító módszerét mások is követték, hiszen sok tájszó található a 19. század elején megjelent szótárakban, így pl. *Kresznerics Ferenc* és *Márton József* munkájában is. Volt azonban a nyelvújításnak egy másik, elsősorban *Kazinczy Ferenc* nevéhez és köréhez kapcsolódó irányzata is, amely másképpen tekintett a nyelvjárásokra és a nyelvjárásiasságra, mint a Baróti Szabó Dávid nevével fémjelezhető felfogás. Kazinczy és követői ugyanis az irodalmi művekben előforduló tájnyelviességet szűkkörű provincializmusnak minősítették. Ez a nézet megítélésem szerint az irodalmi életben, a kibontakozó és egyre jelentősebb szerephez jutó publicisztikában s általában a közgondolkodásban is maradandó nyomot hagyott. Nem jelentéktelen azonban az a hatás sem – legalábbis a nyelvészeti kutatásokat illetően –, amely a 19. század elején a német nyelvészek felfogása nyomán került be a magyar nyelvudományba. Közülük néhányan ugyanis azt tartották, hogy ha minél régebbi állapotát tekintjük egy-egy nyelvnek, annál tökéletesebb kép bontakozik ki róla; az alapnyelv a tiszta romlatlanságot mutatja, a belőle kialakult nyelvek és nyelvjárások viszont „romlott”, tökéletlen nyelvváltozatok. Ez a felfogás még a tudományos életben is jó ideig tartotta magát, s csak a múlt század második felében elterjedő újgrammatikus nyelvészeti irányzat tudta – legalábbis szakmai körökben – visszaszorítani, az újgrammatikusok ugyanis a nyelvjáráskutatás fontosságát hangsúlyozták. A közvéleményt azonban ez lényegében nem befolyásolta, a nyelvjárásias beszéd és a műveltség közé továbbra is sokan egyenlőségjelet tettek s tesznek – sajnálatos módon – mindmáig.

Hogy ez a tájszólásokat és nyelvjárásiasságot megvető szemléletmód miért tartja magát oly makacsul napjainkig, azt korántsem könnyű megokolni, de talán nem tévedek, ha elsősorban az iskolát, az iskolai oktatást, valamint a városi és falusi értelmiség és iparosréteg közvélemény-formáló szerepét jelölöm meg e régi gyökerű felfogás, vélekedés fennmaradásának fő okaként. Az iskola ugyanis az egyetlen olyan intézmény, amellyel mindenki hosszú évekig tartó, folyamatos kapcsolatba kerül, mégpedig olyan életszakaszban, amikor az ember a legfogékonyabb az őt érő különféle hatások, nézetek, vélemények befogadására. Mindebben a tanár állásfoglalásának és egyénisége, személyisége minden megnyilvánulásának nagy jelentősége van. Ki ne ismerné a szépirodalomból vagy az idősebbek visszaemlékezéseiből, hogy a falu tanítójának „lámzás” szerepe volt az ottani közösség életében, s hogy a kiváló tanítók alakját, szavait és tetteit milyen sokáig megőrzi, fenntartja a népi emlékezet? Ki ne ismerné el, hogy egy-egy tanítónak, tanárnak gyakran életre szóló hatása lehet egész pályafutásunk, jövőnk alakulására? Az oktatás és nevelés folyamatában – közhely, de mélyen igaz – a tanárnak kulcsfontosságú szerepe van, s ha például a népnyelvről lekicsinylően vélekedik, s azt – a tanórán vagy bárhol – kerülendő, csúnya nyelvváltozatnak tartja, egészen biztos, hogy vélekedése, felfogása nyomot hagy növendékeinek nyelvi viselkedésén, magatartásán, gondolkodásmódján. A tanítók, tanárok mellett – különösen falun – más értelmiségieknek és az iparosrétegnek is szerepe lehet abban, hogy a falusi közfelfogás miként vélekedik a tájszólásokról és a nyelvjárásias beszédről.

Hogy ez a nyelvjárásiasságot lenéző felfogásmód nem csupán a múlt században volt meg, hanem egészen napjainkig megmaradt, azt elődeink és a mai nemzedékek tapasztal-

latai egyaránt igazolják; s hogy milyen nagy jelentősége van a tanári magatartásnak, véleménynek, azt jól példázza *Illyés Gyula* esete a dombóvári gimnázium egykori mértan-tanárával, aki az egyik tanítási órán bántóan megszegyenítette nyelvjárásias beszéde miatt, és azt a teljesíthetetlen feladatot jelölte meg számára, hogy másnapra tanulja meg a helyes (köznyelvi) kiejtést, és adjon számot az elért eredményről. Illyés ezt a fájó diák-kori emlékét a *Puszták népe* című könyvében részletesen leírta, s többek között azt is fölidézte, hogy egész délután a Kapos partján a fűzfabokrok közt föl-alá járva tanárának kérésére a helysenek vélt kiejtést gyakorolta, hogy tájnyelvi ejtismódját köznyelvisre változtassa. Mivel ez nem sikerült, másnap az osztályban ismét kudarc és újabb megszegyenítés érte. Egészen természetes, hogy hiába próbálta a diák Illyés Gyula a köznyelvi *e* hangnál fél vagy nemritkán egy fokkal is nyíltabb tájnyelvis változatot a köznyelvi norma szerint kiejteni; nem hogy másnapra nem sikerülhetett ez neki, hanem – ha egyáltalán akarta volna – még késő évtizedek múlva sem, hiszen az egyes beszédhangok kiejtése mindnyájunk esetében olyan beidegzett folyamat, melyet kinek-kinek a családi és saját nyelvjárási környezete határoz meg. A köznyelv és a nyelvjárás eltérő artikulációs bázisából adódó nehézségek kapcsán – korábbi előírásokra, véleményekre utalva – helyesen állapítja meg *Király Lajos*: „A józanul és világosan gondolkodó nevelők hamar rájöttek arra, hogy a nyelvjárás területen élő gyerekektől szinte lehetetlen megkívánni a köznyelvi kiejtést, hiszen más a köznyelv és más a nyelvjárás artikulációs bázisa.” (5)

A köznyelvi norma túlzott megkövetelésével egyik-másik tanárnak „sikerül” elérnie, hogy tanítványainak egy része szóbeli és írásbeli megnyilatkozásaiban is elbizonytalanodik, kisebb teljesítményre lesz képes, és a kudarcától, az esetleges megszegyenítéstől félve – akár még felnőtt korára kihatóan is – visszahúzódóvá, gátlásossá válik; a jobb föllépésű, bátrabban megnyilatkozó tanítványainak egy része pedig az iskolában tanultakon fölbuzdulva olyan öntudatos „nyelvművelővé” válik, hogy az otthoni környezetben szüleinek, nagyszüleinek nyelvhasználatát is javítgatni igyekszik, mondván, hogy a köznyelvitől eltérő nyelvjárásias beszéd hibás, csúnya, a művelt emberek nem így beszélnek, azaz a nyelvjárásosság egyszersmind biztos jele a műveletlenségnek is. Mindkét tanulótípusban – a nyelvjárásokat és tájnyelviséget lenéző tanári magatartás hatására – végül is egy életre szólóan az tudatosul, hogy az otthonról hozott, a szűkebb pátriához kötődő tájnyelvtől, ha nem akarja, hogy lenézés vagy gúny tárgya legyen, minél előbb meg kell az embernek szabadulnia. Ha azokra a falusi származású ismerőseimre gondolok, akik néhány évtizede vagy akár csak egy-két éve kerültek el hazuról kisebb-nagyobb városokba, esetleg Budapestre, akkor azt állapíthatom meg, hogy a falu nyelvjárását s vele együtt falusi származását is szégyellő magatartásforma – sajnos – egyáltalán nem ritka. *Csák Gyula* *A sárréti ember* című írásában – a múltra vonatkozóan – ezt a jelenséget a következőképpen fogalmazta meg: „Az iskolán túli világban is megkülönböztetőd, olykor pedig megbélyegző volt a mi édes beszédünk, ezért bármiféle társadalmi emelkedés feltétele volt, hogy szabadulni kell tőle. Akármerre kimozdult valaki ennek a beszédnek a földrajzi tájáról, még ha csupán cselédnek állt is Debrecenbe vagy Pestre, máris vetközte nyelvjárásunkat, hamarabb, mint falusias öltözékét és szokásait.” (6)

Az ilyen városba került, se nem nyelvjárásban, se nem köznyelven beszélő, modorosan és olykor nagyképpően viselkedő, a „pesties” kiejtést követni próbáló emberről nemegyszer hallottam azt az anekdotát, amely szerint a Pestről a falujába hazatérő egyszeri ember – nagyon bizonygatni akarván, hogy ő már egészen más világban él, ő már nem akar ki – nem tudta vagy inkább úgy tett, mintha nem tudná, hogy miként is nevezik a véletlenül keze ügyébe került gereblyét, de mikor véletlenségből rálépett a gereblye fogazatára, és a gereblye nyele jól fejbe verte, fájdalmában így fakadt ki: „A fene egye meg ezt a geréblyét!” Mivel ezt a kis történetet nyelvjárás gyűjtéseim során különböző vidékeken is hallottam, nem alaptalanul gondolhatok arra, hogy a faluról városba elszármazott s aztán a falut és annak tájnyelvét lenéző emberekkel valószínűleg országszerte lehet találkozni.

Az előzőekben kifejtettekből remélhetőleg jól kiviláglott: milyen nagy az iskola szerepe és felelőssége abban, hogy a tanulók hogyan tekintenek a nyelvjárásias beszédre, s hogy kialakul-e a diákokban az igény és a képesség arra, hogy – szóban és írásban egyaránt – mindig a konkrét nyelvi helyzetnek megfelelően tudjanak megnyilatkozni. S azt már talán hangsúlyoznom sem kell, hogy ebben mégiscsak a magyartanáré a legnagyobb felelősség, még akkor is, ha egyes más szakos kollégái – nyilvánvalóan akaratlanul – olykor rontják, lerombolják azt, amit ő nagy nehezen fölépített, legyen szó helyesírási, nyelvhelyességi kérdésekről vagy éppen a nyelvjárásias megítéléséről. Ahhoz persze, hogy a magyartanár sikeres oktató-nevelő munkát folytasson, jó feltételekre is szükség van. Így például olyan tantervre és tantárgypedagógiai elvekre kellene támaszkodnia, amelyek a köznyelvi norma nevében és érdekében nem a nyelvjárásias és regionális ejtésmód helytelenségét sugallják, hanem éppen ellenkezőleg azt is elfogadhatónak tartják még a tanórán is. Egyetértetek *Király Lajossal*, aki ezzel kapcsolatban a következőket írja: „*Zsolnai József* a kommunikációs modellre hivatkozik, amikor az általános iskola alsó tagozatosaitól is elvárja a köznyelvi kiejtés normájának teljesítését: »Belátható, hogy a helyesejtés normáihoz a kisiskolásnak a következő módon kell viszonyulnia: el kell sajátítania a normáknak megfelelő artikulációt azért, hogy címzettjét akusztikailag jól érthető közleménnyel tudja informálni.« Tehát a pedagógusok képzésének és továbbképzésének említett két fontos dokumentuma (7) egyaránt azt sugalmazza, hogy a nyelvjárás és regionális köznyelvi ejtésmód helytelen, s ebből következően az általános iskolának az a feladata, hogy ezeket a »káros beidegződéseket« lerombolja. Szerintük a »tisztá hangképzés ellen« nemcsak a beszédhibások »vétenek«, hanem a vidékiek is... *Zsolnai József* ebben a normában nem engedi meg a köznyelvi fonémák nyelvjárás hangszínváltozatait, ezeket is az ideális köznyelvi kiejtéshez akarja igazítani.” (8) Az ilyenfajta felfogást, amely megfelel a kiejtés bázis lényegéről, *Király Lajoshoz* hasonlóan jómagam sem tudom elfogadni. Sajnálatosnak tartom, hogy a tantárgypedagógiában időnként olyan nézetek és módszerek tűnnek föl, amelyek tudományoskodó irányzatokat átvéve azt követelik meg a kisiskolástól, hogy „címzettjét akusztikailag jól érthető közleménnyel tudja informálni”, ezért többek között azt kívánják tőle, hogy a köznyelvi norma elsajátítása érdekében minél előbb vetkőzze le, felejtse el nyelvhasználatának nyelvjárásias sajátosságait. A köznyelvi norma és a tájnyelv viszonyával kapcsolatban egyetértetek *Lőrincze Lajossal* is, aki erről a következőket írta: „Kárral járna az is, ha az iskolákban a tájnyelven beszélő tanulókat egycsapásra le akarnók szoktatni nemcsak táji szavaikról, hanem olyan kiejtési jellegzetességeikről is, amelyet azok szinte képtelenek elhagyni, mert nem is hallják a különbséget a saját kiejtésük és a kívánt, követelt forma között. A nyelvjárás lekicsinylése, gúnyolása vagy pláne üldözése sok tanulóban gátlásosságot fejlesztene ki, vagy – ami ugyanolyan hiba – nyelvérzékük elbizonytalanodására, minden újnak a kritikátlan átvételére vezetne. A pedagógusnak ezt a kérdést szeretettel, tapintattal, messzemenő türelemmel, megértéssel kell kezelnie.” (9)

Meggyőződéssel vallom, hogy a köznyelvi norma elsajátítása és a nyelvjárásias beszéd elfogadása dolgában fontos, de nem megoldhatatlan feladat hárul a magyartanároknak. Nem megoldhatatlan, ha a tanár jó fölkészültségű, és megértéssel, szeretettel végzi munkáját, ugyanis a köznyelv és a tájnyelv – amint azt a magyar nyelv története mutatja – egymással szorosan összefüggő nyelvváltozatok. S nem arról van szó, hogy – átesvén a ló másik oldalára – mindent elfogadjunk és jónak tartunk, ami a nyelvjárásokban használatos. A tájnyelvnek minden olyan sajátosságát, amely nyelvhelyességi szempontból kifogásolható, a magyartanárnak ki kell javítania, és föl kell hívnia a tanulók figyelmét azokra a helyesírási hibákra is, amelyek a nyelvjárásias kiejtésmódban gyökereznek. Az iskola a köznyelvi normák szerinti szóbeli és írásbeli kifejezőmódra nevelje diákjait, de ne úgy, hogy nyelvjárásias beszédük minden vonását visszaszorítsa, ellenkezőleg: fogadja el a tájnyelv azon sajátosságait, amelyek a mindennapi nyelvhasználatukat gazdagítják, színesebbé teszik. Nemzetiségi, kisebbségi helyzetben pedig, ahol köznyelvünk közismerten kisebb

szerepre kényszerül, kevésbé tud teret nyerni, mint Magyarországon, még fokozottabban fontos, hogy az ottani magyar iskolákban elfogadják, őrizzék a helyi tájszólás sajátosságait, közösségformáló és közösségmegtartó erejét. Ott ugyanis a nyelvjárásokkal – mint Kiss Jenő írja – „legalább két presztízsváltozat áll szemben: az idegen államnyelv és az anyanyelvi köznyelv. Ebben a helyzetben a nyelvjárási beszédet bármely formában stigmatizálni annyit jelent, hogy nem annyira a magyar köznyelvnek, hanem az idegen államnyelvnek az elsajátítását siettetjük. Tévedés ne essék: ebben nem az a baj, hogy magyar anyanyelvű emberek megtanulják az államnyelvet. Hanem az, hogy nyelvjárásuk stigmatizálásával anyanyelvi komfortérzésük, hogy ne mondjam: nyelvi otthonosságérzetük sérül meg, következésképpen anyanyelvük visszaszorulása, illetőleg töredezése gyorsul föl. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyarul beszélőknek száz-, meg százerei vagy nyelvjárásban beszélnek magyarul vagy sehogy.” (10) A nyelvjárás – anyaországban és kisebbségi helyzetben egyaránt – olyan nyelvváltozat, amelybe ha valaki beleszületik, akkor azt – ahogy Somogyi Tóth Sándor az *Érdeklődés születése* című írásában megfogalmazta – életre szólóan elkíséri: „Nem a leglényegesebb, de a legszembevetőbb emlék a szülőföldről: a beszéd. És persze több, mint emlék: a személyiség része. A tájnyelv dallama, a sajátosan perdülő hang – például a nyílt és a zárt »e« kontrasztja – amely a mélység és a magasság változatait csendíti meg a pesti ember fülének hajszájra azonos e hangban. Meghökkentő, hogy milyen szívósan tartja magát ez a nyelvdallam, alig koptatták az évtizedek, iskolák, más dallamú tájak, pedig küzdöttem ellene – minden »vidéki« küzd a maga harsány tájnyelve ellen, ha nem akarja, hogy megszólalását folyton attrakcióként figyeljék. És nemcsak ámulatra és felbuzgó szeretetre célzok, ha meglelem a somogyi beszéd ízeit. Illyés Gyula verse a Balaton-parti nőről sem csupán a ráismerést fejezi ki.

Fürdőruhában széplépésű nő –

Jó alakja az eleganciája.

Hogy ideillik. Mily »előkelő«!

S mi mindent mond el, ahogy a kisleány

pillantva elkiáltja:

»Hun mész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!«

Hát igen. Az én somogyi szólásaimnál is megállnak olykor a pestiek. S a vajtűfülűek figyelnek. Mert: Hol csavarogtál? az nem ugyanaz, mint a: Hun kujtorogsz? És ha csakugyan van különbség, akkor az már nem csupán nyelvi különbség. Hanem az effajta sajátosságok könnyen utalnak a felfogásmód, a gondolkodás külön arculatára: költőiség, humor, névadó lelemény, konkrétság és hűség – ezek már valaminő »tájgondolkodás« színképét adhatják együttesen. És még többet is. A haza – az én hazám – képén, arcán egy vonást.

Úgy látszik: a tájnyelv színei, ízei és dallamai önkéntelenül, sőt az ember akarata ellenére is megőrződnek és még csak nem is szunyadoznak, hanem alakítva alakulnak jól fölismerhető személyiségjegyekké. Mégpedig életre szólóan.”

Jegyzet

- (1) Csák Gyula: *A sárréti ember*. Új Írás, 1973. 4. sz., 67. p.
- (2) Zalabai Zsigmond: *Hazahív a harangszó*. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1985, 105–106. p.
- (3) Duba Gyula: *Puruttya*. In: *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. Összeállította: Zalabai Zsigmond. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1987, 171. p.
- (4) Márton Gyula: *Magyar nyelvjárás*. Cluj, 1972, 208. p.
- (5) Magyar Nyelvőr, 108. évf., 164. p.
- (6) Csák Gyula: i. m.
- (7) *Anyanyelvi tantárgypedagógia*. Szerk.: Nagy J. József. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982; Zsolnai József: *Beszédművelés kisiskoláskorban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.
- (8) Magyar Nyelvőr, 108. évf., 168. p.
- (9) Fábrián Pál – Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980, 91–92. p.
- (10) Kiss Jenő: *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest, 1994, 75. p.